

УДК 331.556

Міжнародна організація з міграції в Україні: аналітичний аспект

Горбачова І.В.

кандидат економічних наук, доцент
Житомирський національний агроекологічний університет

У статті розкрито сутність стратегії МОМ, проаналізовано діяльність Представництва МОМ в Україні, що спрямована на вирішення проблем міграції в українському контексті. Висвітлено ключові питання, пов'язані з міграцією українських короткострокових і довгострокових трудових мігрантів. Запропоновано заходи з максимізації можливостей й зведення до мінімуму проблем, викликаних міграційними переміщеннями.

Ключові слова: Міжнародна організація з міграції, міграція, трудові мігранти, грошові перекази, міграційна політика, трудові ресурси, рееміграція.

Gorbachova I.V. МЕЖДУНАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПО МИГРАЦИИ В УКРАИНЕ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье раскрыта сущность стратегии МОМ, проанализирована деятельность Представительства МОМ в Украине, которая направлена на решение проблем миграции в украинском контексте. Отражены ключевые вопросы, связанные с миграцией украинских краткосрочных и долгосрочных трудовых мигрантов. Предложены мероприятия по максимизации возможностей и сведения к минимуму проблем, вызванных миграционными перемещениями.

Ключевые слова: Международная организация по миграции, миграция, трудовые мигранты, денежные переводы, миграционная политика, трудовые ресурсы, реэмиграция.

Gorbachova I.V. INTERNATIONAL ORGANIZATION FROM MIGRATION IN UKRAINE: ANALYTICAL ASPECT

Essence of strategy of IOM is exposed, activity of representative Office IOM is analysed in Ukraine that is sent to the decision of problems of migration in the Ukrainian context. In the article key questions are reflected related to migration of Ukrainian short-term and long-term labour мигрантов, the measures of maximization of possibilities and erection are offered to a minimum of the problems caused by the migratory moving.

Keywords: International organization from migration, migration, labour мигранты, money orders, migratory politics, labour resources.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У світі безпрецедентної глобальної мобільності трудові мігранти, діаспори та між-національні спільноти відіграють дедалі важливішу роль у розвитку країн походження. Такі спільноти мають зв'язки, що зближують кордони, а також володіють знаннями і ресурсами, безцінними для країн походження. Сьогодні постійно зростає усвідомлення того, що ці ресурси можна ефективніше використовувати задля гуманітарного, інтелектуального, економічного, соціального і культурного розвитку країн походження. Потенціал міграції для розвитку тісно пов'язаний із грошовими переказами, заощадженнями та інвестиційними намірами трудових мігрантів. Однак дедалі актуальнішим стає питання, як людський, соціальний та фінансовий капітал трудових мігрантів може бути краще використаний для розвитку України.

Що може зробити влада на національному, регіональному та місцевому рівнях, щоб збільшити обсяги та позитивний вплив грошо-

вих трансфертів трудових мігрантів на майбутній розвиток України? Яких заходів мають ужити український уряд, парламент, приватний сектор та спільноти мігрантів, щоб створити умови для продуктивного використання цих трансфертів в Україну та збільшити їх позитивний вплив на самих трудових мігрантів, їхні домогосподарства та економіку країни у цілому? Ці питання є вкрай актуальними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розроблення методології та методики дослідження трудової міграції зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Дж. Саймон, С. Кастл, М. Тоффлер, Б. Гхош, Р. Эпплеярд, С. Бандур, О. Бугрова, О. Гладун, Е. Лібанова, О. Маліновська, С. Мельник, М. Романюк та ін. Дослідження проблем міграції завжди є актуальними та корисними щодо розгляду економічних відносин між країнами.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – розкрити сутність стратегії МОМ, проаналізувати

діяльність Представництва МОМ в Україні та визначити рекомендації та заходи щодо регулювання міграційних процесів в Україні. Досягнення зазначеної мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- охарактеризувати політику МОМ в Україні;
- визначити основні тенденції, причини та проблеми трудової міграції робочої сили;
- надати рекомендації щодо регулювання та розвитку процесів трудової міграції в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виконуючи проект «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції і грошових переказів в Україні» за фінансової підтримки уряду Канади, Міжнародна організація з міграції (МОМ) прагне підвищити обізнаність міністерств і відомств, відповідальних за міграційну політику, донорів, представників приватного сектора та громадянського суспільства щодо зв'язку між міграцією та розвитком, а також щодо шляхів ефективного використання цього зв'язку в українському контексті.

МОМ реалізувала широкомасштабне комплексне дослідження грошових трансфертів трудових мігрантів в Україну для інформування про значний вплив українських трудових мігрантів на економіку країни та розбудови наукової бази для політичного діалогу серед усіх зацікавлених сторін щодо ролі грошових переказів та заощаджень мігрантів у розвитку країни в майбутньому [1, с. 22–28]. У процесі регулярних консультацій із членами Наглядової ради проекту було розроблено низку рекомендацій та визначено сфери для реалізації конкретних заходів, які, на думку МОМ, можуть стати відправною точкою та керівництвом для розроблення ефективної політики, орієнтованої на трудових мігрантів. Метою такої політики має стати ефективне використання зв'язку між трудовою міграцією і розвитком та залучення міграційного капіталу задля розвитку України. Контекстом цього дослідницького проекту є відсутність на даний час єдиної вичерпної системи збору даних про трудову міграцію в Україні.

Натомість статистичні дані збирають різні установи, зокрема державні органи, міжурядові та неурядові організації. Дані про трудову міграцію, отримані на рівні країни, часто суперечливі й істотно відрізняються в різних джерелах, а також через розбіжності у визначеннях аналітиків таких понять, як «короткостроковий трудовий мігрант», «довгостро-

ковий трудовий мігрант» або «емігрант». Усі перелічені вище фактори призводять до неповноти та ненадійності наявної інформації про трудову міграцію в Україні.

Заснована в 1951 р., МОМ є провідною міжурядовою організацією в галузі міграції, що тісно співпрацює з урядовими, міжурядовими та неурядовими партнерами. У 2016 р. МОМ долучилася до системи ООН як Агентство ООН із питань міграції. Сьогодні до її складу входять 165 країн та вісім країн мають статус спостерігачів, вона також має представництва у понад 100 країнах світу [2, с. 11–14]. МОМ сприяє гуманній та впорядкованій міграції для загального блага, надаючи послуги, підтримку та рекомендації урядам та мігрантам. Діяльність МОМ спрямована на забезпечення врегульованого та гуманного управління міграцією, міжнародного партнерства у вирішенні міграційних питань, допомогу в пошуку практичних рішень міграційних проблем, а також на надання гуманітарної підтримки мігрантам, які її потребують, включно з біженцями та внутрішньо переміщеними особами. Конституція МОМ визнає зв'язок між міграційним та економічним, соціальним та культурним розвитком, а також право на свободу переміщення.

МОМ працює у сфері міграції та розвитку, полегшення міграційних процесів, регулювання міграції та вимушеної міграції. Діяльність МОМ, яка охоплює ці галузі, включає підтримку міжнародного міграційного законодавства, обговорення політики та розроблення рекомендацій, захист прав мігрантів, надання медичних послуг мігрантам та розгляд гендерних аспектів міграції. Представництво МОМ в Україні почало працювати в Києві в 1996 р., коли Україна отримала статус країни-спостерігача при МОМ. У 2001 р. Україна звернулася із запитом про надання їй статусу країни – члена МОМ, і в 2002 р. Верховна Рада ратифікувала статут організації [2, с. 15].

Відповідно до загальної стратегії МОМ, Представництво МОМ в Україні займається виконанням усіх основних цілей організації. Його діяльність спрямована на сприяння усвідомленню можливостей і проблем міграції в українському контексті. Максимізація цих можливостей і зведення до мінімуму проблем, викликаних міграційними переміщеннями, – керівні принципи всіх заходів і програм, які реалізує Представництво [2, с. 18]. При цьому Представництво МОМ в Україні продовжує протидіяти торгівлі людьми, надавати допомогу уряду України в покращенні

його системи управління міграційними процесами та розробляти політику в галузі охорони здоров'я, яка враховувала б мігрантів.

Водночас Представництво МОМ в Україні долучається до вивчення та стимулювання створення легальних каналів працевлаштування для українських трудових мігрантів, використання потенціалу розвитку міграції та інтеграції мігрантів, популяризації культурного розмаїття та протидії ксенофобії та нетерпимості. Протягом 19 років діяльності в Україні МОМ надала допомогу майже 400 тис. мігрантів, потенційних мігрантів, постраждалих від торгівлі людьми та іншим уразливим групам безпосередньо або через своїх партнерів по проектах [2, с. 29].

Згідно з міжнародно визнаними стандартами та найкращими практиками, систему моніторингу і оцінки (МіО) МОМ в Україні очолює спеціальний підрозділ МіО, який здійснює керівництво та забезпечує дотримання загального підходу до програм. Представництво також має відпрацьовану систему подачі скарг, використовує інструменти оцінки задоволення бенефіціарів та дотримується антикорупційних механізмів і прозорості. Загальна стратегія МОМ передбачає сприяння добробуту мігрантів, підтримку інтеграції національних меншин та зміцнення ролі мігрантів у розвитку як країн, що їх приймають, так і країн походження.

МОМ також надає допомогу уряду України у використанні потенціалу розвитку трудової міграції в інтересах окремих мігрантів, їхніх громад та українського суспільства. Для втілення своєї концепції МОМ сприяє економічній інтеграції мігрантів шляхом реалізації спеціалізованих схем надання мікрозаймів малим підприємствам, шляхом проведення дослідження щодо трудової міграції та грошових переказів, шляхом надання експертної оцінки міграційного законодавства та шляхом підтримки уряду в обговоренні двосторонніх угод з основними країнами призначення трудових мігрантів.

Окрім того, МОМ надає допомогу уряду України в розробленні політики ефективного використання зв'язку між міграцією та розвитком шляхом підвищення обізнаності основних зацікавлених сторін про природу, застосування та вплив грошових переказів, які надходять в Україну і можуть охарактеризувати фінансову поведінку власне мігрантів та їхніх домашніх господарств, а також показати рівень загального впливу міграції на соціально-економічний розвиток країни.

Базуючись на дослідженнях МОМ, обсяг міжнародної трудової міграції в Україні за період 2014–2016 рр. було оцінено в 688 тис. осіб (423 800 довгострокових і 264 400 короткострокових трудових мігрантів). Окрім того, близько 310 тис. висловили намір мігрувати в найближчі 12 місяців, що становить близько 45% від поточного обсягу. Ще один важливий висновок пов'язаний із великою кількістю людей, зайнятих у внутрішній мобільності: вона вдвічі більша, ніж кількість зовнішніх трудових мігрантів (1 млн. 643 тис. осіб) [3, с. 38].

Загальний обсяг внутрішньої міграції в 2014 р. становив 9% від економічно активного населення в Україні. Очікується, що річні темпи внутрішньої мобільності в 2015–2016 рр. зростуть приблизно на 50%. Російська Федерація надалі залишається основною країною призначення для українських трудових мігрантів, особливо для короткострокових трудових мігрантів. Польща, Чеська Республіка та Італія були найважливішими напрямками для довгострокових трудових мігрантів. У цілому на п'ятірку країн призначення (Російську Федерацію, Польщу, Чеську Республіку, Італію та Білорусь) припадає близько 80% від загального обсягу короткострокових і довгострокових міграційних потоків [3, с. 56]. Таким чином, результати дослідження вказують на такі можливі зміни:

- більший обсяг довгострокової трудової міграції до США й Канади, а також збільшення короткострокової трудової міграції до регіону ЄС і зниження до країн СНД;
- більше жінок братимуть участь у довгостроковій і короткостроковій трудовій міграції;
- набагато вищий рівень участі молодих людей (віком 18–29 років) у внутрішній і міжнародній міграції;
- більші зовнішні довгострокові й короткострокові потоки трудової міграції з міських районів, особливо з великих міст;
- збільшення кількості жителів із Північної, Східної та Центральної України, які будуть готові брати участь у довгостроковій трудовій міграції.

Повернення на постійне проживання до України після тривалої трудової міграції – це поточна тенденція, яка показує ознаки зростання. На сьогоднішній день 144 400 міжнародних довгострокових трудових мігрантів, або 39% від загальної поточної кількості довгострокових трудових мігрантів, повернулися в Україну на постійне проживання [3, с. 62]. Найбільше мігрантів повернулося з Російської Федерації (33%), Польщі (19%), Італії (9%) та

Чеській Республіці (9%) [3, с. 69]. Як і очікувалося, ймовірність повернення трудових мігрантів зростає з віком. Українська довгострокова трудова міграція характеризується зростанням з 2006 р., яке триває донині. Очікується, що 1,6% від загальної кількості населення братимуть участь у довгостроковій трудовій міграції в 2016 р. [4, с. 11].

Під час порівняння вікового профілю з іншими обстеженими країнами Південно-Східної та Східної Європи (ПССЄ) виявляється, що українські трудові мігранти долучаються до міграції в більш зрілому віці (у середньому в 34 роки). Більшість короткострокових (64%) і довгострокових (71%) трудових мігрантів – це люди віком 18–44 років. Серед старших людей (45 років і старше) вища ймовірність участі в короткостроковій трудовій міграції, а у віковій групі 30–44 років вища частка залучення до довгострокової трудової міграції [4, с. 28].

Визначальною характеристикою українських трудових мігрантів є їхній високий рівень освіти та професійного досвіду: 37% усіх трудових мігрантів мають повну вищу освіту, 41% має середню або професійно-технічну освіту. Що стосується країн призначення, то частка високоосвічених трудових мігрантів в інших країнах призначення (не країни СНД і не країни ЄС) удвічі вища, ніж у країнах ЄС і СНД. Цей висновок узгоджується з іншими обстеженими країнами ПССЄ. Особливий інтерес становить у край низький рівень безробіття (близько 1%) серед довгострокових трудових мігрантів. Такі низькі показники безробіття для трудових мігрантів також узгоджуються з попередніми дослідженнями, проведеними в країнах ПССЄ [4, с. 41].

У середньому українські довгострокові трудові мігранти досягли високого рівня врегулювання статусу проживання й працевлаштування за кордоном: близько 79% із них працюють на договірній основі й лише близько 14% працюють без контракту [4, с. 44]. Серед тих, хто врегулював свій статус, переважній більшості вдалося це зробити на початку міграційного циклу. Наявна тенденція до врегульованої міграції та скорішого врегулювання статусу. Сектори зайнятості загалом схожі для короткострокових і довгострокових мігрантів. Основними галузями зайнятості є будівництво, промисловість, ресторанно-готельний бізнес, домашній догляд і сільське господарство. Останні три сектори популярніші в країнах ЄС, тоді як торгівля й транспорт популярніші в країнах СНД.

Наміри повернутися та фактична поведінка є критичними визначальними чинниками для пояснення і прогнозування тенденцій у сфері заощаджень, грошових переказів та інвестицій. У результаті вони впливають на рівень розвитку, що його можна отримати від міграції. Дані вказують на те, що 60% довгострокових трудових мігрантів мають чіткий намір повернутися і що найвищий відсоток повернення очікується з країн ЄС. Викликає занепокоєння той факт, що кількість трудових мігрантів, які вирішили не повертатися до України на постійне проживання, майже вдвічі більша у віковій групі 18–29 років, ніж у групі 45–65 років. До того ж серед потенційних трудових мігрантів майже половина належить до вікової групи 18–29 років [3, с. 67].

Переважна більшість українських трудових мігрантів, що мають намір повернутися, планують повернутися до місця свого походження. У кожному разі позитивна оцінка міжнародних чинників, невідконтрольних трудовим мігрантам (тобто питання середовища), як-от можливості працевлаштування та бізнес-клімат в Україні, залишаються важливими факторами, що впливають на рішення про повернення назавсім. Ці чинники часто описують як «умови повернення».

Одному з десяти довгострокових трудових мігрантів удалося об'єднатися з членами сім'ї за кордоном, а ще 11% досягли часткового возз'єднання сім'ї. Як і очікувалося, частка возз'єднаних сімей значно вища в таких країнах, як США та Канада, й удвічі вища в країнах СНД порівняно з країнами ЄС [3, с. 68]. Діаспорні об'єднання не відіграють суттєвої ролі для переважної більшості довгострокових трудових мігрантів незалежно від країни призначення. Тільки кожен десятий український трудовий мігрант якимось взаємодіє з діаспорними об'єднаннями за кордоном, і лише 41% у цій групі є зареєстрованими членами таких об'єднань.

Мігранти зважують й інші чинники, як-от загальні витрати й ризики міграції. Вони включають, зокрема, попит на ринку праці, рівень витрат на проживання, вартість поїздок між двома країнами. Інші питання, що впливають на міграційні рішення і доходи, заощадження та інвестиційні рішення ДГ: кількість осіб, які отримують дохід за кордоном, сектор економіки для працевлаштування, тривалість міграції, рівень інтеграції і стать.

Особистий щомісячний дохід у довгострокового трудового мігранта в середньому в чотири рази вищий, ніж середній дохід меш-

канців Україні. Оцінка середнього чистого річного доходу членів ДГ за кордоном становить близько 24 150 доларів США, з яких 39% – це витрати ДГ за кордоном, а решта 61% – валові заощадження (тобто заощадження до грошових переказів). Це найвищий рівень заощаджень серед країн ПССЄ, обстежених на сьогоднішній день: Молдова – 58%, Румунія – 49%, Косово – 42%, Албанія – 37%, Боснія і Герцеговина – 30% [5, с. 22]. Суми грошових переказів і доходи ДГ за кордоном не пов'язані між собою. Це підтверджує гіпотезу про те, що українські трудові мігранти (як і трудові мігранти в усіх інших обстежених країнах ПССЄ) їдуть за кордон насамперед для накопичення статків. Дві третини українських трудових мігрантів переказували гроші в Україну в 2014 р. ДГ у середньому переказало 4 348 доларів США в 2014 р. [6, с. 24].

Більшість українських ДГ із трудовими мігрантами регулярно отримують грошові перекази. Вагома частка домогосподарств без трудових мігрантів також отримує вигоду від грошових переказів, скоріше за все від далеких родичів (членів діаспори) або друзів. Грошові перекази мають, безумовно, істотний позитивний вплив на загальний бюджет домогосподарств, до яких належать трудові мігранти, що переказують гроші, забезпечуючи в такий спосіб основне джерело доходу середнього бюджету ДГ. Грошові перекази становлять майже 50% бюджету тих ДГ, що отримують грошові перекази й мають у своєму складі довгострокових трудових мігрантів, і 60% бюджету тих ДГ, що отримують грошові перекази й мають у своєму складі короткострокових трудових мігрантів.

Навіть для ДГ, що отримують грошові перекази, але не мають у своєму складі трудових мігрантів, вплив грошових переказів залишається значним (21% від загального бюджету) й має таку саму вагу, як доходи, отримані у формі заробітної плати в приватному секторі (20%) і пенсій (20%) [6, с. 29]. Ці кошти використовуються насамперед на основні щоденні потреби сім'ї (харчування, одяг тощо), на поліпшення умов життя (купівля меблів і побутової техніки тощо), а також на розширення або купівлю/будівництво нового будинку.

Заощадження та інвестиції становлять велику частку обсягу грошових переказів в Україну, але найбільша частка інвестицій зорієнтована на купівлю нерухомості. Три найважливіші цілі переказування грошей: підтримка сім'ї, підтримка батьків і накопичення заощаджень. Наявні офіційні оцінки обсягів

грошових переказів трудових мігрантів ненадійні, оскільки вони неточно оцінюють вартість переказів через неофіційні канали, а також вартість переказів у натуральній формі.

За період 2013–2014 рр. на особисті грошові перекази став припадати більший відсоток ВВП, ніж на прямі іноземні інвестиції (ПІІ) та офіційну допомогу в цілях розвитку (ОДЦР) разом узятих [6, с. 32]. Це підкреслює важливість грошових переказів як стабілізуючого економічного чинника. Проте всупереч висновкам у літературі із цього питання й очікуванню того, що грошові перекази матимуть антициклічний характер, який би проявився зростанням їх обсягів у відповідь на погіршення соціально-економічного стану в Україні, вони залишилися відносно стабільними (у валютному вираженні). Членам ДГ за кордоном удалося заощадити 44% свого загального доходу (заощадження, що не включають соціальне страхування, пенсії та інші обов'язкові відрахування) за вирахуванням витрат і грошових переказів. Купівля будинку чи товарів тривалого користування й оплата освіти дітей є одними з найважливіших цілей заощадження.

Ще одна важлива мета – відкладення коштів на випадок надзвичайних ситуацій та управління ризиками – безсумнівно, відображає поточну відсутність безпеки в Україні й пов'язане із цим погіршення економічної ситуації.

Загальна вартість щорічних чистих заощаджень, що їх відкладають за кордоном довгострокові трудові мігранти, на 240% вища за загальну вартість грошових переказів, що відправляються в Україну. Загальна оціночна річна вартість заощаджень ДГ в Україні становить близько 6 млрд. доларів США. Цю суму можна порівняти із загальною вартістю (4 млрд. доларів США) заощаджень, що їх накопичують і зберігають за кордоном ДГ із довгостроковими трудовими мігрантами [6, с. 39]. Ці ДГ становлять лише 3% від загальної кількості домогосподарств в Україні.

Висновки з цього дослідження. В осяжному майбутньому населення й економіка України й далі характеризуватимуться міжнародною та внутрішньою трудовою міграцією, а також пов'язаними з міграцією фінансовими потоками. Дані дослідження певною мірою доповнюють наявну літературу щодо того, що одержувачі в Україні використовують грошові перекази для збільшення рівня споживання ДГ та інвестицій у нерухомість, а не для вкладання коштів у бізнес або продуктивну

діяльність. Ключові пов'язані з міграцією цілі більшості українських короткострокових і довгострокових трудових мігрантів полягають у підтримці своїх домогосподарств, а також накопиченні фінансового капіталу в період міграції (часто в поєднанні з іншими важливими навичками й контактами), а потім поверненні додому.

Значна частка заощаджень українських трудових мігрантів накопичується в готівці вдома, у формі інвестицій і на рахунках в банках у країнах призначення. За наявності належних стимулів і умов українські трудові мігранти можуть перенести цей накопичений капітал в Україну. Цей фінансовий капітал – у поєднанні із соціальним і людським капіталом – може мати більший вплив і забезпечити суттєвий розвиток за умови наявності належних умов для місцевих заощаджень, інвестицій і сталого повернення.

На особистому мікроекономічному рівні першою умовою сприяння успішній трудовій міграції та поверненню є підтримка трудових мігрантів у досягненні ними своїх міграційних

цілей та забезпечення належних умов повернення та реінтеграції.

Із погляду заощаджень, посередництва й розвитку ДГ із довгостроковими трудовими мігрантами за кордоном є найцікавішою цільовою групою. З урахуванням їхньої нечисленності, відносної однорідності й комунікативної поведінки можна з невеликими затратами розробити ефективні маркетингові підходи. Розроблення політики та заходів у цій сфері повинне бути узгоджене з особистим вибором трудових мігрантів і членів їхніх сімей, а також із загальними пріоритетами політики у двох суміжних областях:

- сприяння сталому розвитку в Україні шляхом переходу від економічних моделей, побудованих на залежності від грошових переказів та споживання, до моделі з провідною роллю інвестицій;
- підтримка ефективною трудовою міграцією та забезпечення захисту прав трудових мігрантів, підвищення рівня фінансової грамотності та сприяння розвитку умов для сталого повернення та реінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варецька О.П. Соціально-економічне підґрунтя трудової міграції населення України / О.П. Варецька // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 5. – С. 34–39.
2. Вришевич В.С. Перспективи міжнародної трудової міграції в умовах глобалізованої світової економіки / В.С. Вришевич // Євроінтеграційні процеси в суспільстві: трансформація та розвиток : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 22–23 квітня 2016 р.). – Тернопіль : ТІСІТ, 2016. – 228 с.
3. Дажанов А.В. Методологічна рефлексія дослідження системи міжнародної трудової міграції / А.В. Дажанов // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. – 2015. – Т. 2. – С. 73–80.
4. Семенко І.В. Міжнародна міграція робочої сили: проблеми економічного розвитку / І.В. Семенко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2015. – № 749. – С. 212–221.
5. Щиков П.П. Глобальна міграція в світі – стан та перспективи для України / П.П. Щиков // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2015. – № 748. – С. 119–231.
6. Ящук В.В. Управління міграцією та кордонами: діяльність МОМ в Україні / В.В. Ящук. – Кіровоград : НДІ КОД, – 2015. – 136 с.